Funded by
the European Union

EVO RUKA

ANALIZA POTREBA I DOSTUPNIH USLUGA SOCIJALNE ZAŠTITE ZA MLADE OSOBE SA INVALIDITETOM

Beograd, 2024.

NAZIV PUBLIKACIJE:

Analiza potreba i dostupnih usluga socijalne zaštite za mlade osobe sa invaliditetom

AUTORKE:

Marija Nijemčević Popovski

Sanja Slović

IZDAVAČ:

Udruženje građana Evo ruka

www.evoruka.org

ZA IZDAVAČA:

Ana Knežević

MESTO IZDAVANJA:

Beograd

GODINA IZDANJA:

2024.

Ova publikacija je pripremljena uz finansijsku pomoć Evropske unije, u okviru projekta "IRIS Mreža – Jačanje kapaciteta i politika angažovanja pružalaca usluga u zajednici". Sadržaj ove publikacije je isključivo odgovornost Udruženja Evo ruka i ne predstavlja nužno stavove Evropske unije.

SADRŽAJ

1. UVOD
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA
3. DRUŠTVENI KONTEKST U KOM ŽIVE MLADI SA INVALIDITETOM
4. DEINSTITUCIONALIZACIJA I RAZVOJ USLUGA U ZAJEDNICI – REFORMSKI PROCESI SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE
5. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA O POTREBAMA MLADIH
6. USLUGE SOCIJALNE ZAŠTITE U NACIONALNIM POLITIKAMA
7. REZULTATI TERENSKOG ISTRAŽIVANJA
    - 7.1. Potrebe mladih i dostupna podrška iz perspektive pružalaca usluga
        - 7.1.1. Pružanje usluga socijalne zaštite
        - 7.1.2. Informisanje mladih i porodica o dostupnim uslugama
        - 7.1.3. Benefiti pružanja usluga za mlade i njihove roditelje
        - 7.1.4. Potrebe mladih sa intelektualnim teškoćama u politikama
        - 7.1.5. Izazovi i potrebe u obezbeđivanju i pružanju usluga
        - 7.1.6. Predlozi za unapređenje politika i prakse
    - 7.2. Potrebe mladih i dostupna podrška iz perspektive roditelja
        - 7.2.1. Obrazovne potrebe
        - 7.2.2. Slobodno vreme
        - 7.2.3. Zaposlenje
        - 7.2.4. Dostupnost usluga socijalne zaštite
        - 7.2.5. Podrška za porodicu
8. KA UNAPREĐENJU POLITIKA I PRAKSE – ZAKLJUČCI I PREPORUKE
9. IZVORI

1. UVOD

"Meni je cela godina nakon završetka škole prošla u depresiji, ja radim, ne znam gde ću dete, imam bolesne roditelje koji ne mogu da budu ceo dan sa njom. Osim toga deci ne trebaju babe i dede i goli zidovi već socijalizacija, rad u zajednici, druženje, a toga nema nakon završetka škole"

majka mlade osobe sa intelektulanim teškoćama

Društvena grupa osoba sa invaliditetom je heterogena i obuhvata osobe koje se suočavaju sa raznovrsnim poteškoćama. Ova analiza bavi se ciljnom grupom mladih osoba sa invaliditetom, pre svega mladih sa intelektualnim teškoćama i višestrukim smetnjama u razvoju. Mlade osobe sa intelektualnim teškoćama nakon završetka formalnog obrazovanja ostaju bez sistemske podrške, bez struktuiranih aktivnosti u zajednici i bez mogućnosti da provode vreme sa svojim vršnjacima.

Socijalna zaštita kao organizovana društvena delatnost ima za cilj pružanje pomoći i osnaživanje pojedinaca i porodica za samostalan i produktivan život u društvu, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti. Upravo je to ono što je neophodno mladima sa intelektualnim teškoćama, ali i njihovim porodicama – podrška da kroz usluge socijalne zaštite budu uključene u društvo i ostvare najviši mogući stepen samostalnosti.

Osnovni ciljevi ovog izveštaja jesu da analiziraju nacionalne politike koje uređuju usluge socijalne zaštite kao i dosadašnja relevantna istraživanja koja se bave ovom ciljnom grupom; da se mapiraju potrebe mladih iz perspektive njihovih roditelja, kao i da se sagleda perspektiva pružalaca usluga socijalne zaštite. Sve ovo će kao ishod

proizvesti preporuke za unapređenje politika i prakse pružanja usluga socijalne zaštite tako da počivaju na istinskim potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je koncipirano tako da kroz raznovrsne izvore podataka dođe do ključnih segmenata koje je neophodno unaprediti kako bi potrebe mladih sa invaliditetom i njihovih porodica mogle da budu zadovoljene.

Prvi deo istraživanja obuhvata pregled statističkih podataka i trendova u oblasti društvene podrške mladima sa invaliditetom. U ovom delu prikazani su nalazi domaće i inostrane prakse o različitim izazovima sa kojima se suočava ova grupa mladih, ali i njihove porodice. Pored toga, u ovom delu je dat i pregled nacionalnih politika koje uređuju pružanje usluga socijalne zaštite. Za ovaj segment istraživanja korišćena je metoda analize sadržaja.

Drugi deo istraživanja obuhvatio je prikupljanje podataka od roditelja mladih osoba sa invaliditetom. Za potrebe ovog dela istraživanja korišćena je metoda fokus grupe. Tokom avgusta 2024. godine su sprovedene dve fokus grupe na kojima je učestvovalo ukupno 11 roditelja, odnosno majki dece sa intelektualnim teškoćama i višestrukim smetnjama u razvoju. Većina majki ima saradnju sa Udruženjem “Evo ruka” iz Beograda, koje kroz različite aktivnosti pruža podršku njihovoj deci. Majke su govorile o različitim potrebama njihove dece, kao i porodičnom funkcionisanju nakon što mladi završe formalno obrazovanje.

Treći segment istraživanja uključio je ispitivanje stavova različitih pružalaca usluga socijalne zaštite. Za potrebe ovog dela istraživanja, koncipiran je upitnik koji je pružaocima usluga distribuiran online. Budući da istraživanje razmatra dostupnost usluga u odnosu na potrebe mladih, pružaoci usluga su imali priliku da iznesu svoje stavove o potrebama ciljne grupe sa kojom rade, usklađenosti dostupnih usluga sa potrebama, benefite korišćenja usluga, ali i izazove sa kojima se suočavaju pružaoci usluga. Na upitnik je odgovorilo deset organizacija i to: MNRO Plava Ptica iz Kule, Udruženje za pomoć osobama sa autizmom iz Subotice, Udruženje "Moj način" iz Beograda, Udruženje "Na pola puta" iz Pančeva, Udruženje osoba sa cerebralnom i dečijom paralizom "Volja za životom" iz Velike Plane, Udruženje obolelih od mišićnih i neuromišićnih bolesti Topličkog okruga iz Prokuplja, Udruženje za pomoć MNRO iz Trstenika, Organizacija "Dan" iz Niša, Udruženje "Evo ruka" iz Beograda i Humanitarna organizacija "Dečje srce" iz Beograda. Na upitnik su odgovorila dva direktora organizacija, pet predsednika udruženja i tri stručna radnika angažovana na pružanju usluga socijalne zaštite. Podaci su obrađeni metodom deskriptivne statistike, a metodom dedukcije su izvedeni specifični zaključci.

Analizom dosadašnjih istraživanja i sagledavanjem stanovišta roditelja i pružalaca usluga, kreirane su preporuke za unapređenje kako praktičnog rada sa mladim osobama sa invaliditetom tako i politika koje uređuju pružanje usluga socijalne zaštite. Sve faze istraživanja vođene su uz poštovanje etičkih principa, učesnici fokus grupe su unapred informisani o procesu i saglasili su se sa učešćem, a posebna pažnja posvećena je pitanjima zaštite ličnih podataka i korišćenja dobijenih podataka isključivo u istraživačke svrhe.

3. DRUŠTVENI KONTEKST U KOM ŽIVE MLADI SA INVALIDITETOM

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom (čl.3) definiše osobe sa invaliditetom kao „osobe sa urođenom ili stečenom fizičkom, senzornom, intelektualnom ili emocionalnom onesposobljenošću koje usled društvenih ili drugih prepreka nemaju mogućnosti ili imaju ograničene mogućnosti da se uključe u aktivnosti društva na istom nivou sa drugima, bez obzira na to da li mogu da ostvaruju pomenute aktivnosti uz upotrebu tehničkih pomagala ili službi podrške". Ova definicija usklađena je sa socijalnim modelom invalidnosti koji je utemeljen u Konvenciji UN o pravima osoba sa invaliditetom. Socijalni model invaliditet posmatra kao socijalni konstrukt smatrajući da invaliditet tek u relaciji sa društvom i različitim izazovima koje se vezuju za stavove, predrasude, fizičke, arhitektnoske i druge prepreke onemogućava socijalno uključivanje i ravnopravno učešće u društvu (Mike, 2013).

Ukupan broj osoba sa invaliditetom (OSI) u Republici Srbiji nije poznat. Tokom 2006. godine Evropska agencija za rekonstrukciju procenila je da u Srbiji živi između 700.000 i 800.000 OSI (Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. godine, 2020). Popis stanovništva iz 2011. godine izvestio je da u Srbiji živi 571.780 OSI, ali je važno napomenuti da odgovaranje na pitanja nije bilo obavezujuće a nije bila obuhvaćena ni teritorija cele Republike Srbije. Jedanaest godina kasnije, popis iz 2022. godine, ukazuje da u Republici Srbiji živi 356.404 OSI. Za 109.343 status invalidnosti je nepoznat (Republički zavod za statistiku, 2023.). Ovakva diskrepanca u brojkama i smanjenje broja OSI za više od jedne trećine u ovako kratkom periodu može ukazati na metodološke nedostatke ili nedovoljno razvijene veštine popisivača prilikom prikupljanja odgovora na set pitanja posvećenih invaliditetu. U svakom slučaju, dobijeni podaci

treba da se uzmu sa rezervom, posebno u kontekstu planiranja mera podrške za ovu grupu stanovništva. Prema ovom popisu, ukupan broj mladih OSI uzrasta od 15 do 29 godina iznosi 19.576, pri čemu najveći broj mladih ima probleme sa pamćenjem, odnosno koncentracijom, zatim sa samostalnim funkcionisanjem – održavanjem higijene, odevanjem, ishranom kao i komunikacijom (Republički zavod za statistiku, 2023). Ono što je primetno jeste i da podaci nisu razvrstani u odnosu na tip invaliditeta, što takođe otežava planiranje i obezbeđivanje celishodne podrške za ove osobe. Imajući u vidu da se ovo istraživanje u najvećoj meri bavi potrebama i podrškom mladim osobama sa intelektualnim teškoćama, važno je ukazati da ne postoje precizni podaci ni o broju mladih osoba sa intelektualnim teškoćama u Republici Srbiji.

Dostupni podaci navode da su osobe sa invaliditetom, a među njima i grupa mladih, jedna od grupa koje su najviše izložene siromaštvu. Ovom doprinose trendovi u pogledu obrazovanja mladih, situacija i brojnost članova domaćinstva u kom žive, radni status kao i lokacija njihovog prebivališta, jer se razlike beleže u pogledu života u gradu i ruralnom području (Kuzmanov i Marković, 2021). Osim toga, suočeni su sa nizom prepreka u domenu pristupačnosti, pristupa obrazovanju i zapošljavanju, ostvarivanju prava pred institucijama, kao i preprekama za aktivnu društvenu participaciju i učešće u političkom životu zajednice.

Obrazovna struktura osoba sa invaliditetom je značajno nepovoljnija nego kod opšte populacije. Podaci sugerišu da 53,3% osoba sa invaliditetom uzrasta iznad 15 godina ima završeno osnovno obrazovanje ili nepotpunu osnovnu školu, dok svega 6,6% ima završeno više ili visoko obrazovanje. U pogledu mesta prebivališta, najveća razlika se ogleda u stepenu završavanja srednje škole, pri čemu je 37% osoba sa invaliditetom iz gradske sredine završilo srednje obrazovanje, dok je to učinilo samo 17,1% osoba koje žive u ostalim mestima. Kada je reč o rodnom aspektu,

podaci ukazuju da žene imaju niži obrazovni nivo od muškaraca (Kuzmanov i Marković, 2021).

Udruženje građana „Evo ruka“ je, pružajući podršku deci i mladima sa invaliditetom i njihovim porodicama, prepoznalo dodatne teškoća koje se vezuju za period završetka formalnog obrazovanja i nedostatak usluga podrške u zajednici. Naime, u praksi, nakon završetka formalnog obrazovanja mlada osoba gubi pravo na uslugu socijalne zaštite lični pratilac deteta, koja ima za cilj obezbeđivanje podrške za uključivanje u obrazovni sistem, praćenje nastave i vanškolskih aktivnosti. U ovakvoj situaciji mladi se uslovno rečeno „vraćaju kući“, postaju nevidljivi za zajednicu, a celokupna briga o mladoj osobi se ponovo vraća u porodicu. Porodica postaje odgovorna za njihovo uključivanje u zajednicu jer isključivo od angažovanja porodice, tj roditelja/staratelja zavisi nivo njihove socijalne integracije. Ovaj momenat i tranzicija iz školske klupe u kojoj se deca i mladi socijalizuju u kuću u trenutku kada se vršnjaci zapošljavaju ili nastavljaju školovanje, mladoj osobi sa invaliditetom predstavlja dodatni izvor stresa. Iskustva roditelja ukazuju da su porodice u tom trenutku prilično istrošene i da su svi dotadašnji uspesi mladih i napredak dovedeni u pitanje (Evo ruka, 2024).

Za mlade osobe sa invaliditetom zapošljavanje predstavlja ključni faktor u dostizanju autonomije, ali i glavni mehanizam socijalnog uključivanja i ostvarivanja ljudskih prava. Rezultati istraživanja koje je sprovedeno 2016. godine ukazuju da su mladi u Beogradu aktivniji na tržištu rada, da su više motivisani i da se osećaju osposobljenim za realizaciju radnih zadataka, u poređenju sa mladima iz drugih delova zemlje. Sa druge strane, istraživanje ukazuje da poslodavci tragaju za mladima koji imaju lakše oblike invaliditeta, odnosno za onima za čije angažovanje bi bila potrebna najmanja prilagođavanja radnih mesta (Cvejić i Stefanović, 2016). Izuzetak su velike kompanije koje u sklopu primene politike korporativne odgovornosti postavljaju više standarde u integraciji i profesionalnoj rehabilitaciji

mladih sa invaliditetom. Ovo istraživanje identifikovalo je i nekoliko važnih trendova u domenu zapošljavanja mladih OSI. Naime, u praksi mladi najčešće rade na poslovima koji su ispod njihovih kvalifikacija, ne dobijaju radne zadatke koji odgovaraju njihovim sposobnostima, već dobijaju zadatke manje složenosti i obima, angažuju se privremeno ili projektno i veoma je mali broj onih koji su stalno zaposleni (Cvejić i Stefanović, 2016).

Mlade osobe sa invaliditetom žive u društvu u kojem su rasprostranjene predrasude i stereotipi, kako o njihovim potrebama tako i o načinima zadovoljavanja istih i njihovim mogućnostima. Prisutnost visokog stepena socijalne distance i opšti socijalni i ekonomski položaj ove mlade ljude čini veoma ranjivom društvenom grupom. Zaštita osoba sa invaliditetom jedan je od najosetljivijih elemenata društveno-razvojne, ekonomske i socijalne politike društva, a stepen napretka jednog društva može se meriti i odnosom prema marginalizovanim grupama i naporima koje ulaže u pravcu njihove socijalne integracije (Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period 2020. do 2024. godine, 2020).

4. DEINSTITUCIONALIZACIJA I RAZVOJ USLUGA U ZAJEDNICI – REFORMSKI PROCES SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE I TRENUTNO STANJE

Sistem socijalne zaštite u Republici Srbiji započeo je svoju reformu nakon 2000. godine, a osnovu ovog procesa postavila je Strategija razvoja socijalne zaštite iz 2005. godine. Ovim dokumentom definisan je pravac razvoja koji je doneo suštinske izmene sistema i koji je afirmisao neke nove koncepte i ideje koji su imali za cilj smanjenje siromaštva i unapređenje položaja korisnika kroz

pružanje usluga socijalne zaštite. Ova strategija je akcentovala razvoj integrativne socijalne zaštite i dala primat pružanju usluga koje su dalje precizirane Zakonom o socijalnoj zaštiti iz 2011. godine i operacionalizovane kroz Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite iz 2013. godine. Razvoj usluga, obezbeđivanje njihove dostupnosti i pluralitet pružalaca usluga, deinstitucionalizacija i decentralizacija predstavljaju ključne komponente reformskog procesa koje su aktuelne i danas.

Za osobe sa invaliditetom poseban značaj ima proces deinstitucionalizacije koji svoje utemeljenje ima u međunarodnim dokumentima, a pre svega u Konvenciji UN o pravima osoba sa invaliditetom i pripadajućem Opcionom protokolu, kao i domaćoj Strategiji deinstitucionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite za period 2022 – 2026. koji proklamuju nezavistan život osoba sa invaliditetom i uključivanje u zajednicu.

Pomenuta strategija ukazuje da je deinstitucionalizacija proces koji bi osobama sa invaliditetom trebalo da omogući svu neophodnu pomoć i podršku za zadovoljavanje svakodnevnih potreba u zajednicama u kojima ove osobe žive. Sam proces je sa jedne strane usmeren na prevenciju institucionalnog smeštaja, a sa druge na povratak korisnika iz ustanova socijalne zaštite u priorodno okruženje i zadovoljavanje potreba kroz korišćenje usluga u zajednici. Veoma je važno ovaj proces razlikovati od procesa transformacije postojećih ustanova rezidencijalnog tipa koje bi trebalo da sa dominantnog pružanja usluga smeštaja “pređu” na pružanje drugih usluga u zajednici. Ova razlika je važna jer je sam proces deinstitucionalizacije širi i njegov krajnji cilj je “uspostavljanje sistema koji pruža mogućnosti, podržavajući osobe sa invaliditetom u ostvarivanju i održavanju optimalnog nivoa samostalnosti i društvenog učešća, uzimajući u obzir lične činioce, okruženje i očekivanja. Dakle, suština ovog procesa je u promeni pristupa u pružanju podrške i zadovoljavanju potreba osoba sa

invaliditetom, odnosno u pružanju podrške koja je individualizovana (Ćirić Milovanović, 2017).

Iako je Republika Srbija u poslednje dve decenije razvojem usluge porodičnog smeštaja ostvarila značajan napredak na polju deinstitucionalizacije, podaci ukazuju da se ova usluga primarno pruža deci bez roditeljskog staranja, dok je porodični smeštaj, odnosno specijalizovano hraniteljstvo za decu i mlade sa invaliditetom i smetnjama u razvoju i dalje nedovoljno razvijeno. U proteklih nekoliko godina slobodni kapaciteti ustanova za smeštaj dece i mladih bez roditeljskog staranja korišćeni su za smeštaj dece sa smetnjama u razvoju, pri čemu je udeo ove dece u pomenutim ustanovama dostigao 58,3%. Statistički podaci navode da se najveći broj dece i mladih sa višestrukim smetnjama, ali i sa intelektualnim i mentalnim teškoćama, nalazi na smeštaju u velikim rezidencijalnim ustanovama, a značajan broj u ustanovama za odrasle sa veoma oskudnim aktivnostima, stimulativnim programima i praktičnim sadržajima (Strategija deinstitucionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite u zajednici za period 2022–2026, 2022.). Međunarodna zajednica kroz preporuke koje upućuje Republici Srbiji apostrofira neophodnost ubrzavanja procesa deinstitucionalizacije i razvijanje usluga podrške u zajednici za osobe sa invaliditetom kako bi ove osobe mogle da ostvare ljudska prava u svojoj prirodnoj sredini.

5. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA O POTREBAMA MLADIH SA INVALIDITETOM

U Republici Srbiji postoji manji broj istraživanja koja su se ciljano bavila potrebama i izazovima mladih sa intelektualnim teškoćama, posebno nakon završetka obrazovnog procesa. U ovom kontekstu značajno je ukazati na domaće istraživanje koje je sprovedeno tokom 2024. godine i koje je ispitivalo potrebe mladih sa

intelektualnim teškoćama iz gradova Beograd i Niš i obuhvatilo je perspektive mladih, njihovih roditelja i donosilaca odluka. U ovom istraživanju mladi su naveli da im nakon školovanja nedostaje druženje sa drugarima iz škole kao i lični pratioci, jer su sa njima ostvarili dobar odnos. U vezi sa tim su naveli i da bi voleli da imaju „neko svoje mesto“ poput kluba za mlade ili kafića u kojem bi mogli da budu opušteni i to što jesu, i da bi tu ugostili i druge mlade iz opšte populacije. Želeli bi da zajednica i društvo bolje razumeju izazove sa kojima se suočavaju i predlažu da kroz edukativne filmove drugi uče o njima i onome što im je važno pri zadovoljavanju potreba (Tansijević, Nijemčević Popovski, Tanasković, 2024).

Njihovi roditelji su naglasili važnost zaposlenja ove grupe mladih jer su radne obaveze i neki vid radnog angažovanja višestruko korisni za razvoj osećaja odgovornosti, sopstvenog doprinosa i uključenost u zajednicu. Osim toga, 39,8% roditelja ukazuje da u Beogradu i Nišu ne postoje adekvatne usluge za mlade nakon završetka školovanja, dok 35,9% ne zna za postojanje bilo koje usluge. Svega 4,9% roditelja smatra da ponuđene usluge u potpunosti odgovaraju potrebama njihvog deteta. Roditelji se u najvećem broju slučajeva (82,6%) o pravima i uslugama informišu preko drugih osoba koje imaju slične probleme, zatim preko interneta i društvenih mreža, a najmanji broj preko centara za socijalni rad (3,9%). Smatraju da je njihovoj deci najveća podrška potrebna u domenu socijalizacije i druženje sa vršnjacima (54.4%) i nadzora u samostalnom funkcionisanju (50.5%). Pored navedenog, ovo istraživanje je ukazalo da postoje statistički značajne razlike u stavovima roditelja iz Niša i Beograda u pogledu integracije deteta u zajednicu i korišćenja raspoloživih resursa zajednice. Naime, roditelji iz Niša su na obe tvrdnje imali statistički više prosečne skorove u poređenju sa ispitanicima iz Beograda i time ukazali da u većoj meri koriste raspoložive resurse zajednice kako bi se njihovo dete što više

socijalizovalo i uključilo u život zajednice. (Tansijević, Nijemčević Popovski, Tanasković, 2024).

Donosioci odluka i relevantni akteri u sistemu socijalne zaštite su u okviru ovog istraživanja prepoznali važnost unapređenja i nacionalnih i lokalnih politika tako da uvaže specifičnosti mladih iz ove ciljne grupe; unapređenja standarda za pružanje usluga pomoć u kući kako bi postala dostupnija i mladima sa različitim teškoćama; proširenja usluge ličnog pratioca na mlade koji izađu iz sistema obrazovanja, ali i razvoja novih usluga koje će biti prilagođene potrebama mladih sa teškoćama u trenutku kada završe školovanje (Tansijević, Nijemčević Popovski, Tanasković, 2024).

Istraživanja inostrane prakse koja su se bavila položajem mladih nakon završetka obrazovanja ukazala su da interakcije i kvalitet prijateljstava opada nakon napuštanja formalnog sistema obrazovanja, kao i da se nove socijalne relacije kreiraju kroz uključivanje u dnevne aktivnosti u zajednici i kroz zapošljavanje (Cory et al, 2006; Duvdevany, Arar, 2004). Osim toga, istraživanja navode da za mnoge mlade period nakon tranzicije iz sistema obrazovanja predstavlja izolovano i usamljeno vreme kada je većina socijalnih kontakata vezana za užu porodicu ili uža porodica organizuje vreme mladoj osobi (Foley et al, 2012).

Nekoliko istraživanja (Hughes, 2001; Grigal et al, 2003; Wehmeyer, Palme, 2003) ističe koncept samoopredeljenja mladih kao kritičan u optimizaciji ishoda procesa tranzicije. Sam koncept uključuje veštine postavljanja ciljeva, donošenje odluka, rešavanje problema, komunikaciju, samosvest i samozastupanje i značajno je povezan sa kvalitetom života mladih sa intelektualnim teškoćama. Ono što je prepoznato kao izazov jesu pretpostavke da ova grupa mladih nema kapacitet za samoopredeljenje, što su osporili istraživači koji su ukazali da na status samoopredeljenja utiču sredinski faktori i nivo

podrške iz okruženja mnogo više nego individualne karakteristike. Osim toga, ključno je da osoblje uključeno u rad sa decom i mladima, a posebno učitelji, nastavnici i vaspitači od samog početka praktikuju ovaj koncept i pomažu deci i mladima da praktikuju postavljanje ciljeva, donošenje odluka, komunikaciju i drugo, jer je dokazano da tako mladi postižu bolje rezultate u domenu zapošljavanja, pristupa zdravstvenim uslugama kao i samostalnog života (Foley et al, 2012).

Kada je reč o mladima sa intelektualnim teškoćama, jedna značajna studija iz Velike Britanije skreće pažnju da ne postoji univerzalni model koji odgovara svima, ali da je izuzetno važno da zajednice neguju pristup fokusiran na osobu (individualizovani pristup). Osim toga, naglašava se da usluge najbolje funkcionišu ako su u potpunosti usklađene sa potrebama ciljne grupe kojoj su namenjene i ukoliko su praćene individualnim planom za svaku osobu u usluzi (Hassiotis et al, 2015).

Istraživanje Svetske zdravstvene organizacije je adresiralo još jedno važno pitanje koje diktira prilagođavanje pristupa i intervencija u pružanju usluga. Naime, izazovno ponašanje koje pokazuje određeni broj osoba sa intelektualnim teškoćama uključuje agresiju, samopovređivanje, poremećaj pažnje i druga društveno neprilagođena ponašanja. Razumevanje složene interakcije faktora koji provociraju izazovno ponašanje je osetljv ali važan zadatak pružalaca usluga u zajednici, posebno ukoliko se ima u vidu da je ovo najčešći razlog upućivanja ovih lica na rezidencijalni smeštaj, neretko daleko od svojih porodica (WHO, 2015).

Ono što su i domaća i inostrana istraživanja (Krstić i saradnici, 2017; Oates et al, 2010, Foley et al, 2012) potvrdila je to da život sa detetom sa intelektualnim teškoćama, bez adekvatne podrške i formalne i neformalne mreže, ostvalja negativne posledice i utiče na zdravlje i dobrobit roditelja, braće i sestara. Povećan je roditeljski

stres, javlja se osećaj krivice, okrivljavanje i smanjeno samopoštovanje roditelja, raste osećaj preopterećenosti i slabi zadovoljstvo kvalitetom života. Neke majke dece kojima je dijagnostifikovan autizam prijavile su simptome anksioznosti i depresije, a zabeležena je i veća učestalost traženja stručne psihološke pomoći. Odluke o zaposlenju se donose u odnosu na mogućnost brige o detetu, postoje finansijski izazovi u obezbeđivanju podrške za zadovoljavanje potreba. Braća i sestre takođe mogu biti u riziku od preuzimanja dodatnih odgovornosti za brigu što može dovesti do besa, ogorčenosti, osećaja krivice, posebno kada su sami u adolescentnom periodu (Oates et al, 2010).

Sve ovo može dovesti do narušavanja kvaliteta odnosa između članova porodice, ali i do promene strukture porodice. Neophodno je da usluge u zajednici razvijaju programe namenjene mladima sa intelektualnim teškoćama, ali paralelno sa tim i njihovim porodicama koje imaju izraženu potrebu za podrškom.

6.USLUGE SOCIJALNE ZAŠTITE ZA MLADE SA INVALIDITETOM U NACIONALNIM POLITIKAMA

Usluge socijalne zaštite u Republici Srbiji regulisane su Zakonom o socijalnoj zaštiti i Pravilnikom o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite. U okviru ovih dokumenata popisane su usluge koje se odnose i na mlade osobe sa invaliditetom, s tim da se kroz dosadašnju neposrednu praksu u radu, kao i malobrojna dostupna domaća istraživanja, pokazalo da bi trebalo obezbediti širi dijapazon usluga kada je u pitanju ova ciljna grupa. Posebno je značajno naglasiti važnost dnevnih usluga u zajednici koje pored podrške u osamostaljivanju mladih doprinose i prevenciji institucionalizacije, kao i razvoju inovativnih rešenja koja

ne podrazumevaju druge segregirane usluge, odnosno pospešuju socijalno uključivanje.

Zakonom o socijalnoj zaštiti definisane su sledeće grupe usluga (član 40):

1) **usluge procene i planiranja** – procena stanja, potreba, snaga i rizika korisnika i drugih značajnih osoba u njegovom okruženju; procena staratelja, hranitelja i usvojitelja, izrada individualnog ili porodičnog plana pružanja usluga i mera pravne zaštite i drugih procena i planova.

2) **dnevne usluge u zajednici** – dnevni boravak; pomoć u kući; svratište i druge usluge koje podržavaju boravak korisnika u porodici i neposrednom okruženju. Dnevne usluge u zajednici obezbeđuje jedinica lokalne samouprave.

3) **usluge podrške za samostalan život** – stanovanje uz podršku; personalna asistencija; obuka za samostalni život i druge vrste podrške neophodne za aktivno učešće korisnika u društvu. Usluge podrške samostalnom životu pružaju se pojedincu kako bi se njegove mogućnosti zadovoljavanja osnovnih životnih potreba izjednačile sa mogućnostima drugih članova društva, da bi mu se poboljšao kvalitet života i omogućilo da vodi samostalan i kvalitetan život u društvu. Usluge podrške za samostalan život obezbeđuje jedinica lokalne samouprave, osim ako zakon ne predvidi da ih obezbeđuje Republika Srbija.

4) **savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge** – intenzivne usluge podrške porodici koja je u krizi; savetovanje i podrška roditelja, hranitelja i usvojitelja; podrška porodici koja se stara o svom detetu ili odraslom članu porodice sa smetnjama u razvoju; održavanje porodičnih odnosa i ponovno spajanje porodice; savetovanje i podrška u slučajevima nasilja; porodična terapija; medijacija; SOS telefoni; aktivacija i druge savetodavne i edukativne

usluge i aktivnosti. Savetodavno-terapijske i socijalno-edukativne usluge obezbeđuju jedinice lokalne samouprava, autonomna pokrajina, odnosno Republika Srbija.
5) **usluge smeštaja** – smeštaj u srodničku, hraniteljsku ili drugu porodicu za odrasle i starije; domski smeštaj; smeštaj u prihvatilište i druge vrste smeštaja. Usluge smeštaja obezbeđuje Republika Srbija, autonomna pokrajina i jedinica lokalne samouprave.
Prema Pravilniku o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite bliže su definisani i pojašnjeni kriterijumi za usluge koje su od značaja za mlade osobe sa invaliditetom. U ove usluge se svrstavaju dnevne usluge u zajednici, kao i usluge podrške za samostalan život.

Dnevne usluge u zajednici: kada je u pitanju ciljna grupa mladih sa invaliditetom, uključuju usluge dnevnog boravka, uslugu pomoći u kući i uslugu ličnog pratioca deteta.

Usluga dnevnog boravka dostupna je, između ostalih, i deci i mladima sa telesnim invaliditetom, odnosno intelektualnim teškoćama, koji imaju potrebu za dnevnom negom i nadzorom, i podrškom u održanju i razvijanju potencijala, na način koji ne ometa njihovo školovanje. Ovu uslugu mogu realizovati kako institucije i organizacije čiji je osnivač država, odnosno jedinica lokalne samouprave, tako i organizacije civilnog društva. Svrha dnevnih boravaka jeste unapređenje i očuvanje postojećih potencijala korisnika, odnosno razvijanja veština za samostalni život. U cilju ispunjenja ove svrhe dnevni boravci imaju jasno definisane minimalne standarde potrebne za rad, kao i definisane programske aktivnosti. Sa druge strane, u praksi se susrećemo sa činjenicom da dnevni boravci ne postoje u svim opštinama u Srbiji, kao i da nisu lako dostupni za sve mlade, posebno za mlade koji žive na razuđenim teritorijama. Takođe, kapacitet za prijem mladih u

dnevne boravke je ograničen, te postoje liste čekanja, odnosno nije moguće da svi dobiju ovu vrstu usluge kada im je potrebna (Matković, Stranjaković, 2020.).

Usluga lični pratilac deteta dostupna je detetu sa invaliditetom, odnosno sa smetnjama u razvoju, kome je potrebna podrška za zadovoljavanje osnovnih potreba u svakodnevnom životu u oblasti kretanja, održavanja lične higijene, hranjenja, oblačenja i komunikacije sa drugima, pod uslovom da je uključeno u vaspitno-obrazovnu ustanovu, odnosno školu, do kraja redovnog školovanja, uključujući završetak srednje škole. Imajući u vidu činjenicu da je dostupna deci do završetka obrazovnog procesa, u kontekstu mladih sa invaliditetom koji su završili školovanje ova usluga ne nalazi svoju primenu.

Usluge pomoći u kući namenjene su deci, odraslima i starijima, koji imaju ograničenja fizičkih i psihičkih sposobnosti usled kojih nisu u stanju da nezavisno žive u svojim domovima bez redovne pomoći u aktivnostima dnevnog života, nege i nadzora, pri čemu je porodična podrška nedovoljna ili nije raspoloživa. Za pružanje ove usluge takođe su propisani minimalni standardi. U kontekstu mladih sa invaliditetom dostupni podaci ukazuju na to da ova usluga nije u dovoljnoj meri zastupljena, odnosno da se više usmerava ka potrebama starijeg dela stanovništva (Matković, Stranjaković, 2020.).

Od usluga podrške za samostalan život za ovu ciljnu grupu su značajne usluge stanovanje uz podršku i personalna asistencija.

Usluga stanovanja uz podršku dugotrajno je dostupna osobama sa fizičkim invaliditetom, intelektualnim ili mentalnim teškoćama, sa navršenih 15 godina. Svrha ove usluge podrazumeva pomoć i podršku u sticanju što većeg stepena samostalnosti koji im omogućava kvalitetniji nezavisan život u zajednici. Ova usluga je od izuzetnog značaja posebno za mlade kada porodica nije više u

mogućnosti da brine o njima iz različitih razloga, kao i za mlade koji se nalaze na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite.

Usluga personalne asistencije dostupna je punoletnim licima sa invaliditetom sa procenjenim I ili II stepenom podrške, koja ostvaruju pravo na uvećani dodatak za tuđu negu i pomoć, imaju sposobnosti za samostalno donošenje odluka, radno su angažovana ili aktivno uključena u rad različitih udruženja građana, sportskih društava, političkih partija i drugih oblika društvenog angažmana, odnosno uključene su u redovni ili individualni obrazovni program.

Imajući u vidu da je Zakonom o socijalnoj zaštiti predviđena raznovrsnost pružalaca usluga na lokalnom nivou, bilo bi značajno dalje razvijati programe različitih usluga kako bi se zaista izašlo u susret potrebama osoba koje žive u konkretnim lokalnim zajednicama. Sa druge strane, preporuke i postojeći svetski trendovi ukazuju na potrebu formiranja mreža i usluga podrške čije razvijanje je neophodno kako bi se osobama sa invaliditetom obezbedio samostalan život i uključenost u zajednicu (Guidelines for deinstitutionalization, 2022.).

U tom kontekstu, mreže podrške podrazumevaju vršnjačku podršku, krugove podrške, samozastupanje, kao i druge mreže podrške koje mogu uključivati različite organizacije i udruženja osoba sa invaliditetom. Države se pozivaju da podstaknu osnivanje ovakvih mreža, kao i da obezbede finansijsku podršku i obuke. Dakle, pažnja se usmerava u pravcu kreiranja različitih neformalnih vidova podrške, koji bi imali odgovarajuću svrhu, ciljeve i aktivnosti, a sve u skladu sa potrebama i očuvanjem najboljeg interesa mladih sa invaliditetom. Ideja jeste upravo da usluge podrške u zajednici moraju da budu tako osmišljene i organizovane da spreče institucionalizaciju, odnosno da omoguće pristup raznovrsnim dostupnim, pristupačnim i visokokvalitetnim uslugama.

7. REZULTATI TERENSKOG ISTRAŽIVANJA

7.1. Potrebe mladih i dostupna podrška iz perspektive pružalaca usluga

Kao što je već pomenuto, deset organizacija koje se bave pružanjem kako licenciranih usluga socijalne zaštite tako i nelicenciranih programa koji podržavaju mlade osobe sa intelektualnim teškoćama odgovorilo je na upitnik koji je distribuiran za potrebe ovog istraživanja. Ciljnu grupu pružalaca usluga čine dominantno osobe sa intelektualnim teškoćama i višestrukim smetnjama, autizmom i drugim pervazivnim smetnjama. Radi preglednosti i lakšeg praćenja, rezultati su podeljeni u nekoliko tematskih celina.

7.1.1. Pružanje usluga socijalne zaštite

Najveći broj organizacija, njih sedam, usluge i aktivnosti za osobe sa intelektualnim teškoćama pruža duže od osam godina. Dve organizacije se direktnim radom bave između dve i pet godina, a jedna organizacija kraće od dve godine. Dobijeni podaci su prikazani na Grafikonu br.1.

Grafikon 1: *Dužina pružanja usluge/programa*

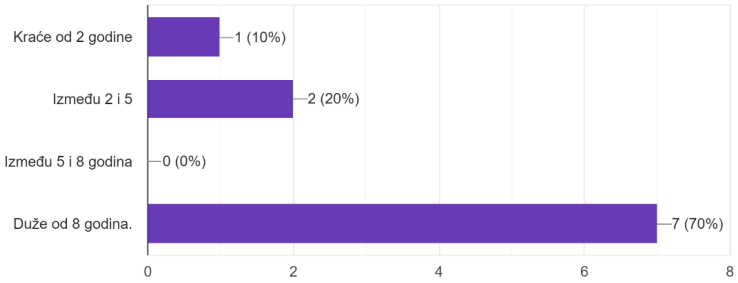

Od deset ispitanih organizacija, pet pruža licencirane usluge socijalne zaštite i to - dnevni boravak (četiri organizacije), stanovanje uz podršku (dve organizacije), lični pratilac deteta (dve organizacije) i personalna asistencija (jedna organizacija). Sve organizacije koje pružaju licencirane usluge postoje duže od osam godina.

Preostalih pet organizacija realizuje različite programe koji se usklađuju sa potrebama ciljne grupe među kojima su najčešće kampovi životnih veština, letnje škole i klubovi u okviru kojih se sprovode radno-okupacione i kreativne aktivnosti, aktivnosti za razvoj socijalnih veština, druženja, dramske radionice, odlasci na izlete i na kulturne događaje u lokalnoj zajednici. Osim toga, organizacije se bave i zagovaračkim aktivizmom i kreiranjem boljih uslova za razvoj usluga socijalne zaštite koje odgovaraju na potrebe ciljne grupe. Takođe, dve od pet organizacija koje aktuelno ne pružaju licencirane usluge imaju u planu da uđu u proces licenciranja.

Na pitanje da li u okviru usluge ili programa koji realizuju pružaju i podršku roditeljima, osam organizacija odgovara potvrdno, dok dve organizacije navode da ne pružaju podršku roditeljima što je prikazano na Grafikonu br. 2.

Grafikon 2: *Pružanje podrške roditeljima kroz uslugu/program*

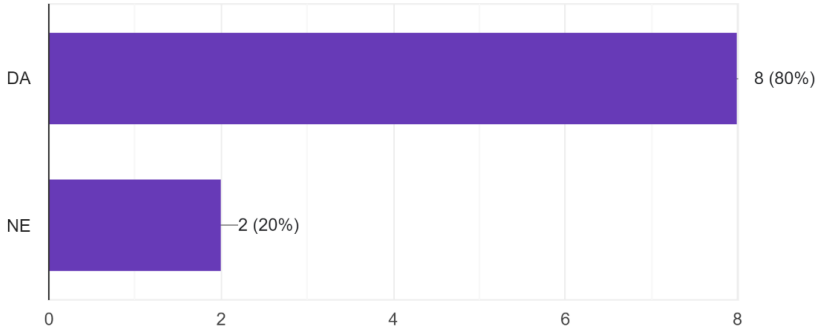

Podrška za roditelje koju obezbeđuju organizacije ogleda se u pružanju psihosocijalne podrške kroz individualni i grupni savetodavni rad, organizivanju edukativnih radionica, informisanju, pružanju psihološke podrške kao i mentorske podrške i podrške u mobilisanju kapaciteta za zagovaranje potreba mladih.

7.1.2. Informisanje mladih i porodica o dostupnim uslugama

Mediji i društvene mreže predstavljaju najčešći kanal putem kojeg se porodice informišu o postojećim uslugama u zajednici. Drugi najvažniji kanal jesu lične preporuke i kontakti sa nekim ko već koristi uslugu, dok licencirani pružaoci usluga navode da porodice dobijaju informacije i preko centara za socijalni rad koji upućuju korisnike.

Organizacije koje ne pružaju licencirane usluge najčešće informišu roditelje mladih putem društvenih mreža i istupanjem u lokalne medije, a zatim, kada se ostvare kontakti, sve informacije dele putem viber grupa jer im je tako olakšana komunikacija.

7.1.3. Benefiti pružanja usluga i programa za mlade i njihove roditelje

Pružanje usluga ima veliki značaj kako za mlade tako i za njihove roditelje. Iz odgovora ispitanika može se zaključiti da iako pružaju različite usluge, benefiti koje prepoznaju po mlade su slični i najviše doprinose socijalnom uključivanju, prevenciji institucionalizacije, vidljivosti u sredini u kojoj žive, socijalizaciji i izgradnji mreže.

Najveći benefit korišćenja usluge je obezbeđivanje uslova da mlade osobe žive u skladu sa svojim godinama, potrebama i interesovanjima, da su uključeni u život lokalne zajednice, da budu korisni i aktivni članovi društva. Konkretno, za uslugu stanovanja uz podršku najveći benefit je prevencija institucionalizacije i stvaranje bezbednog okruženja gde mladi imaju priliku da steknu nove veštine, radne navike i da se pripreme za potencijalno angažovanje na otvorenom tržištu rada, kvalitetno provođenje slobodnog vremena, socijalizacija.

Pružalac usluge

Pre svega su zaštićeni od usamljenosti, vreme provode u vršnjačkoj grupi, druže se, usvajaju znanja i veštine od važnosti u podizanju nivoa samostalnosti. Društveni život im je bogatiji, a svakodnevica ispunjenija. U celini, korisnici koji koriste uslugu imaju kvalitetniji život.

Pružalac usluge

Organizacije koje ne pružaju licencirane usluge takođe prepoznaju brojne benefite po mlade. Tako navode da su druženje i rad sa edukatorima, psiholozima i defektolozima izuzetno značajni za

razvoj potencijala mladih. Smatraju da ono što obezbeđuju mladima doprinosi socijalizaciji, psihološkom i kognitivnom razvoju, razvoju komunikacije i svaralaštva, kao i uspostavljanju većeg stepena samostalnog funkcionisanja. Za mlade koji su izašli iz sistema obrazovanja, programi organizacija, posebno tamo gde nisu dostupne licencirane usluge, predstavljaju mesta susreta, druženja i daljeg socijalnog razvoja mladih.

Veliki benefit je mogućnost da izađu iz kuće, socijalizacija, sticanje novih veština, druženje sa vršnjacima. Govorim o radionicama koje organizujemo, iako one ne spadaju u prave usluge socijalne zastite.

Predstavnik organizacije koja ne pruža licenciranu uslugu

Kada je reč o benefitima po roditelje, svi ispitanici navode da su ključni benefiti, socioemocionalna podrška, oslobođenje od stresa, mogućnost da se posvete sebi i svojim obavezama i potrebama, rasterećenje i osećaj da još neko brine o njihovoj deci.

Usluga im omogućava da se zaposle i egzistencijalno zbrinu porodicu, za vreme dok je dete u boravku mogu da se bave nekim svojim aktivnostima ili prosto predahnu. Sa druge strane pruža im osećaj sigurnosti i da nisu sami.

Predstavnik usluge dnevnog boravka

Njihovo vreme koje im je potrebno prvenstveno je za sebe, porodicu, prijatelje, roditelji koji su uz svoju decu 24, na ivici su snage bez podrške.

Zajedništvo, spoznaja da nisu sami na svetu, druženje, mogućnost da u sredini koja ih razume iskažu sve što osećaju, podele svoje tuge i strahove sa drugima, povezivanje.

Osećaj zajednice i pripadanja grupi, osećaju sa nisu sami, imaju sigurno mesto za boravak dece tokom radne nedelje

Predstavnici organizacija koja ne pružaju licencirane usluge

7.1.4. Potrebe mladih sa intelektualnim teškoćama u politikama

Pružaoci usluga su imali priliku da iskažu svoje stavove u pogledu usklađenosti nacionalnih i lokalnih politika sa potrebama mladih, da ocene dostupnost usluga na nivou lokalnih zajednica u kojima deluju kao i da ocene u responsivnost sistema socijalne zaštite u kontekstu adresiranja potreba mladih. Ispitanici su na pitanja odgovarali tako što su davali ocene od jedan do pet, kao što je prikazano u Tabeli 1.

Tabela 1: *Usklađenost potreba i usluga socijalne zaštite i dostupnost usluga*

Ocenjivanje tvrdnji od 1 (u potpunosti neusklađeno/neprepoznato/nedostupno) do 5 (u potpunosti uslađeno/prepoznato/dostupno)	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Usklađenost nacionalnih politika sa potrebama mladih nakon završetka formalnog obrazovanja	3	3	**4**		
Usklađenost lokalnih politika sa potrebama mladih nakon završetka formalnog obrazovanja	2	**5**	3		
Prepoznavanje i adresiranje potreba mladih nakon završetka formalnog obrazovanja od strane sistema socijalne zaštite		**4**	2	1	3
Usklađenost postojećih usluga socijalne zaštite sa potrebama mladih	1	**4**	3	1	1

Većina organizacija smara da nacionalne politike nisu usklađene sa potrebama mladih nakon završetka formalnog obrazovanja, dok su tri organizacije neodlučne. Na pitanje usklađenosti lokalnih politika dobijeni su slični odgovori, budući da polovina ispitanika ukazuje da su politike neusklađene, a dva da su potpuno neusklađene. I na ovom pitanju tri organizacije usklađenost lokalnih politika sa potrebama mladih ocenjuju brojem tri. Ove organizacije već pružaju licencirane usluge, i pretpostavka je da u tom smislu smatraju da postoji određen stepen usklađenosti politika sa potrebama mladih.

Kada je reč o responsivnosti sistema socijalne zaštite, postoje podeljena mišljenja organizacija, budući da četiri ispitanika navode da sistem socijalne zaštite ne prepoznaje i ne adresira potrebe, dok isto toliko ima suprotno mišljenje. Primetno je da organizacije koje su licencirane za pružanje usluga smatraju da je sistem socijalne zaštite responsivan, što se može povezati sa činjenicom da su kod licenciranih pružalaca usluga centri za socijalni rad glavni uputni organi na korišćenje usluga socijalne zaštite. Sa druge strane, oni koji nisu licencirani za pružanje usluga imaju drugačije iskustvo.

I na kraju, upitani da ocene usklađenost postojećih usluga sa potrebama mladih, većina ispitanika navodi da usluge nisu usklađene. Jedino pružaoci usluge stanovanje uz podršku navode da su usluge usklađene sa potrebama mladih.

7.1.5. Izazovi i potrebe pružalaca u obezbeđivanju i pružanju usluga

Ispitanici su izdvojili dva ključna izazova koja značajno utiču na obezbeđivanje i pružanje usluga. Prvi izazov na koji svi ispitanici skreću pažnju je obezbeđivanje finansijskih sredstava što direktno utiče na održivost usluga. Ukazuju da su standardi za pružanje usluga pisani pre deset godina i da je neophodno revidiranje i usklađivanje sa praksom, aktuelnim potrebama i izazovima. Dodatno, organizacije koje ne pružaju licencirane usluge ukazuju da

se određeni programi koji su veoma efikasni i unapređuju kvalitet života ovih mladih i njihovih porodica finansiraju kroz projekte iz donatorskih sredstava, ali da se sve završava završetkom projekta.

„Izazova je puno, na prvom mestu potrebno je uskladiti budžet jedinica lokalne samouprave i standarde koji se moraju zadovoljiti kako bi organizacije dobile licencu. Pronaći stručnog radnika koji će raditi u usluzi za ponuđen novac vrlo je teško. Posao može biti vrlo zahtevan, iscrpljujući, a po nekad i rizičan po bezbednost radnika, tako da se ljudi teško odlučuju da rade. Vrlo često se krše i prava radnika. Naime javna nabavka se raspisuje na godinu dana, što poslodavca uslovljava da se i ugovori o radu tako potpisuju, čime se krši zakon. I vrlo je važno da se nakon 10 godina od postavljanja standarda oni izmene i prilagode praksi“

Predstavnik licencirane usluge

Drugi izazov koji su ispitanici naveli vezuje se za obezbeđivanje i finansiranje ljudskih resursa. Pre svega, navode da je izazovno pronaći stručnjake jer zarade koje mogu da ponude nisu stimulativne niti konkurentne na tržištu rada, a posao koji se obavlja je izuzetno odgovoran i kompleksan. Organizacije koje ne pružaju licencirane usluge imaju teškoće da obezbede sredstava za zarade stručnih radnika. Dakle, ovde se prepoznaju dva izazova, jedan koji se vezuje za nisku motivaciju kadra za poslove koji su sa jedne strane kompleksni a sa druge nedovoljno plaćeni i drugi, koji je u vezi sa teškoćama obezbeđivanja sredstava za finansiranje zarada.

U vezi sa prepoznatim izazovima, organizacije definišu ono što im je potrebno da bi mogli da održe i unaprede svoj rad. Pre svega, navode da im je neophodna finansijska stabilnost, odnosno trajno sistemsko rešenje u pogledu finansiranja usluga. Interesantno je da na ovo ukazuju organizacije koje su licencirane za pružanje usluga. Osim toga ukazuju da je neophodno da se izmeni Pravilnik o bližim

uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite i da se uskladi sa praksom. Takođe, predlažu da se izmene lokalne Odluke o pravima i uslugama socijalne zaštite i da se Odlukom predvide programi i usluge za mlade sa intelektualnim teškoćama. Dalje navode da je potrebna bolja saradnja sa drugim akterima na lokalnom nivou, odnosno aktivnija saradnja sa centrom za socijalni rad i drugim organizacijama i institucijama koje bi upućivale i informisale o aktivnostima koje su namenjene baš ovoj grupi mladih. Dodatne edukacije, izgradnja kapaciteta kao i rad na angažovanju volontera koji bi podržali realizaciju aktivnosti su takođe ono što organizacije prepoznaju kao oblasti za unapređenje.

7.1.6. Predlozi za unapređenje politika i prakse

Organizacije su skrenule pažnju na nekoliko važnih aspekata u pogledu unapređenja **politika** i to:

- prepoznavanje grupe mladih sa intelektualnim teškoćama u normativnim i strateškim dokumentima od značaja;
- izmene Zakona o socijalnoj zaštiti i Pravilnika o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite i propisivanje usluga za ciljnu grupu mladih sa intelektualnim teškoćama;
- izmene lokalnih Odluka o pravima i uslugama tako da prepoznaju i integrišu programe i usluge za mlade sa intelektualnim teškoćama i njihove porodice nakon završetka formalnog obrazovanja;
- sprovođenje sveobuhvatne analize potreba mladih osoba sa invaliditetom i njihovih porodica nakon završetka školovanja i na osnovu toga kreiranje posebne politike koja bi precizirala koje usluge su potrebne i namenjene mladima sa invaliditetom, a potom je potrebno obezbediti resurse za pružanje tih usluga, kako bi se osiguralo dugoročno i kontinuirano, a ne projektno, finansiranje;

- donošenje i ispunjavanje Lokalnih akcionih planova socijalne zaštite koji će obuhvatiti i pitanje zaštite i podrške osobama sa invaliditetom kroz razvijanje inovativnih programa kako bi mladi mogli da imaju bar neki izbor u korišćenju usluga.

U pogledu unapređenja **prakse**, ispitanici su prepoznali sledeće:

- razvoj tranzicionih servisa podrške, koji bi podržali mlade i njihove porodice nakon završetka formalnog obrazovanja;
- razvoj inovativnih usluga koje bi bile dostupne mladima i njihovim porodicama. Osim toga važno je da svi korisnici imaju neku uslugu na raspolaganju, a ne da jedni imaju a drugi nemaju ili osobe sa jednom dijagnozom imaju resurse podrške a sa drugom nemaju;
- pružanje podrške organizacijama civilnog društva kako bi mogle da se licenciraju za pružanje usluga, izgradnja njihovih kapaciteta kako bi se stvorili preduslovi za kvalitetno pružanje usluga;
- obezbeđivanje psihosocijalne podrške roditeljima kroz savetodavni rad, grupne aktivnosti koje mogu da se organizuju na različite načine (uživo, online, u prirodi);
- osnaživanje organizacija za bavljenje socijalnim preduzentištvom i podsticajem zapošljavanja ove grupe mladih;
- razvoj inkluzivnih klubova za mlade gde bi mladi sa vršnjacima provodili vreme, socijalizovali se i razvijali životne veštine.

7.2. Potrebe mladih i dostupnost podrške iz perspektive roditelja

Fokus grupe sa roditeljima (majkama) realizovane su tako što su kroz vođenu diskusiju dobijeni podaci o obrazovnim potrebama mladih, potrebama u sferi zapošljavanja, provođenja slobodnog

vremena, dostupnosti i kvaliteta usluga socijalne zaštite, ali i potrebama roditelja i cele porodice za podrškom. Iako su majke bile iz različitih mesta širom Srbije, razlike u njihovim stanovištima po pitanju ključnih aspekata i potreba njihove dece su minorne ili ih nema.

7.2.1. Obrazovne potrebe

Učesnice fokus grupe su majke dece koja su završila formalno obrazovanje ili su pri kraju školovanja. Većina majki navodi da su imale podršku ličnog pratioca tokom obrazovnog procesa, iako su neke kasno informisane o pravu na ovu uslugu, pa se lični pratilac kasno priključio obrazovnom procesu njihovog deteta. Uslugu ličnog pratioca deteta smatraju izuzetno korisnom zato što lični pratilac ne podržava samo proces obrazovanje, već je i neko ko je konstantan, ko se druži sa detetom i na koga dete može da se osloni. Majke navode da je "gubitak" ličnog pratioca veoma negativno uticao na mlade nakon završetka škole, jer su se "vratili kući", nemaju nikakve druge sadržaje i nemaju nikakvu društvenu podršku na raspolaganju. To je stvorilo velike izazove u domenu porodičnog organizovanja, jer većina ove dece tokom dana ne može samostalno i bez nadzora da funkcioniše.

Od završetka škole nas dve smo 24 sata zajedno. Lični pratilac je bio sa njom u četvrtoj godini, povremeno su išle zajedno u šetnju, izlazak i druženje. Tada je bila najsrećnija. Sada to nema i veoma joj je teško.

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

Jedna mama ukazuje da je nakon srednje škole njen sin sa intelektualnim teškoćama uspeo da upiše višu školu, ali im je

takođe neophodan pratilac. Ukoliko ga ne dobiju ona će biti sa njim i u školi i kod kuće.

Druženje, socijalni život im fali. Škola je jedina konekcija sa vršnjacima – nema socijalnog života drugačije. Za decu sa autizmom je ključno da budu uključeni u svakodnevne aktivnosti i izloženi spoljašnjim nadražajima i interakcijama. Kada nema interakcije oni regresiraju, neophodan im je grupni rad, šetnja, park, vožnja autobusom, sve ono što čini život.

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

7.2.2. Slobodno vreme

Završetkom škole završava se druženje i socijalne interakcije i socijalizacija dece sa smetnjama u razvoju znatno opadaju. Roditelji se trude da vode decu na različite događaje i aktivnosti u zajednici, ali ne mogu da im ostvare kontinuitet i "stalne drugove i drugarice" koje druga deca i mladi imaju.

Nakon završetka škole veliki je izazov popuniti vreme mladima, oni dobijaju mnogo slobodnog vremena, dok porodica ima manje vremena za neke druge aktivnosti koje ne uključuju brigu o detetu. Majke naglašavaju da i one imaju potrebu za svojim slobodnim vremenom, kada ne moraju da brinu o detetu, ali da to vreme gotovo da i ne postoji nakon završetka formalnog obrazovanja.

7.2.3. Zaposlenje

Tema zaposlenja je ono što veoma brine roditelje mladih sa intelektualnim teškoćama. Više majki je navelo da ovi mladi ljudi imaju potencijal da pronađu zaposlenje, ali da bi to podrazumevalo obezbeđivanje adekvatne podrške kako na radnom mestu tako i na putu od kuće do posla. Majke smatraju da je društvo veoma

neprilagođeno i da su ukorenjene jake predrasude da ova deca ne mogu ništa da rade. Pored toga, saglasne su da njihova deca ne mogu bez podrške da se zaposle, jer društvo nije pripremljeno niti prilagođeno da funkcionišu bez podrške.

"Kad god sam konkurisala za posao kao odgovor sam dobila NE, jer sam uvek bila otvorena i govorila da imam dete sa smetnjama u razvoju".

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

"Kako bi nama bilo dobro da on (mlada osoba) nađe posao, pa da i ja mogu da radim i da oboje budemo korisni članovi društva. Sigurna sam da većina dece sa autizmom ima mogućnost da radi nešto, stereotipne radnje mogu da budu korisne društvu. Moje dete je išlo u zanatsku školu, steklo mnogo veština, odgovorno je, ne razumem zašto ih društvo vidi kao beskorisne?!"

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

Zaposlenje bi za mlade bilo višestruko značajno jer bi se osećali korisno, imali bi određen vid finansijske samostalnosti, ali najviše od svega imali bi obavezu i vreme koje provode van kuće i u interakciji sa kolegama u okruženju. Ipak, neophodan je i ozbiljan rad sa potencijalnim poslodavcima budući da je veoma važno da budu senzibilisani i da razumeju izazove i potrebe ove grupe mladih u radnom okruženju.

7.2.4. Dostupnost usluga socijalne zaštite

Sve majke navode da njihova deca nakon završetka formalnog obrazovanja ne koriste nijednu uslugu socijalne zaštite. Smatraju

da je ključno da se usluga ličnog pratioca deteta ne vezuje za period obrazovanja, već da to bude usluga koja će pomoći i naknadnu tranziciju i socijalnu integraciju i koja će biti dostupna mladoj osobi sve dok ima potrebe.

"Nakon škole je "izgubila" ličnog pratioca – p,a da li to znači da danom završetka škole ona postaje funkcionalna, ne treba joj podrška, postaje osoba koja može da brine o sebi, a prethodno nije mogla sama da zakopča dugme? Da li to sistem tako vidi?"

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

"Lični pratilac je potrebniji nakon što završe školu. Kome sada ja da ostavim dete kada odlazim na posao? Ona ne može da ostaje sama jer bi njena bezbednost bila ugrožena u potpunosti. Svi roditeolji imaju pravo da rade i da se na taj način ostavre. Nie fer da mama da otkaz i da bude sve vreme sa detetom jer izostaje sistemska podrška. Nažalost, danas su roditelji prinuđeni da daju otkaz jer nema ko da brine o mladoj osobi."

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

Nekoliko majki ukazuje da su deca uključena u Klub za mlade koji vodi udruženje "Evo ruka" i imaju pozitivno iskustvo. U Klubu sa mladima rade defektolozi, uče ih socijalnim veštinama, vežbaju samostalnost, odlaze u teretanu, u kafić, imaju drugare i zajedno provode vreme što je mladima izuzetno važno. Deca i roditelji imaju poverenja u njih i smatraju da su ovakve usluge dobar model.

Roditelji iznose potrebu za korišćenjem usluge dnevnog boravka, ali i činjenicu da nema dovoljno dnevnih boravaka, da postoje duge liste čekanja, kao i da su kapaciteti dnevnih boravaka prepunjeni što

dovodi u pitanje i kvalitet pružanja usluge. Osim toga, mame dece koja imaju dijagnostikovan autizam ukazuju da bi i pristupi u radu u dnevnom boravku trebalo da budu promenjeni – da više okupiraju pažnju korisnika, da podstiču kreativnost i stvaralaštvo i da budu fleksibilni. Roditelji dnevni boravak vide i kao veoma važnu tranzicionu uslugu, posebno nakon završetka školovanja. Ipak, napominju da je nekoj deci potrebna kompleksnija podrška jer nisu samostalni i neretko ispoljavaju izazovno ponašanje, te bi im bila potrebna pratnja i u dnevnom boravku.

O usluzi pomoć u kući polovina učesnica fokus grupe nije imala dovoljno informacija. Nakon objašnjenja svrhe usluge i programskih aktivnosti, mame su spoznale da bi im i takva usluga bila veoma značajna, jer bi im obezbedila vreme koje bi mogle da provedu u nekim drugim aktivnostima – da odu kod lekara, u prodavnicu, da završe neke druge obaveze ili imaju vreme za sebe.

"Potreban mi je neko da dođe ujutru i započne dan. Da zadovolji njegove potrebe, zbrine ga i na primer da dva sata pomogne oko kućnih poslova. To bi bila baš značajna podrška i njemu i meni - da ne budem ovoliko umorna i iscrpljena."

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

Majke koje se samostalno staraju o detetu takođe ukazuju da bi im značila pomoć u kući, jer se godinama smanjuje krug neformalne podrške. Roditelji ispitanica su sve stariji, više ne mogu da im pruže podršku i potrebno je i o njima brinuti. Iscrpljenost roditelja raste, a formalna podrška porodici je oskudna ili je uopšte nema. U tom kontekstu mame koje su informisane o usluzi pomoć u kući naglašavaju da je važno redefinisati ovu uslugui predvideti i mlade sa intelektualnim teškoćama kao ciljnu grupu. Sa druge strane, kada su usluge u pitanju, smatraju da je neophodno da "novac prati

korisnika", odnosno da postoji određena količina raspoložive podrške oko deteta/mlade osobe koja se tokom života transformiše u skladu sa njihovim potrebama.

Nekoliko učesnica je navelo da je najveća bojazan roditelja kako će njihovo dete živeti kada oni više ne budu mogli da brinu o njima. U vezi sa tim smatraju da bi usluga stanovanja uz podršku bila izuzetno značajna. Svesni su da je usluga zahtevna za pružanje, ali iskazuju potrebu da se i u tom domenu pronađu neki modaliteti, jer bi na taj način bila prevenirana institucionalizacija.

"Za decu koja celog života žive u porodicama bi bilo strašno da u bilo kom trenutku svog života budu smeštena u instituciju. Njima treba sistemska podrška da žive u svom okruženju."

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

Na pitanje o načinima informisanja o dostupnim pravima i uslugama kažu da ne postoji mehanizam koji pravovremeno informiše roditelje, da su često lutali, da ni od centra za socijalni rad nisu dobijali potrebne informacije, jer u nekim situacijama ni oni nisu znali šta bi trebalo da se radi. Najviše informacija dobijaju od drugih roditelja koji su u sličnoj situaciji ili koji su prošli određene procedure.

"Informacije uvek dobijamo kao da je reč o državnoj tajni. Niko nam u startu ne govori na šta imamo pravo, koje usluge deca mogu da dobiju, gde da idemo, šta da radimo. Mi smo imali sreću jer je doktorka bila upućena i zainteresovana, pa nam je pomogla za neke stvari ali inače sve informacije dobijamo od drugih roditelja."

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

7.2.5. Podrška za porodicu

Učesnice fokus grupe ukazuju da je neformalna podrška na početku, kada se spozna da dete ima poteškoće prisutna u određenoj meri, ali da vremenom slabi. Prijatelji i rođaci ne mogu da razumeju intenzitet podrške koja je potrebna i deci i roditeljima. Nekoliko majki se samostalno stara o detetu i navode da su njihovi roditelji bili jedina podrška, ali da sada ni oni više ne mogu da pomognu, jer je i njima potrebna pomoć i podrška. Sve učesnice su saglasne da je roditeljima neophodan "ventil", podrška, vreme za sebe kako bi mogli da podrže svoje mentalno zdravlje i budu funkcionalni roditelji. Navode da sistemska podrška kroz neku uslugu za roditelje ne postoji i nikada je nisu dobijale. Značajna podrška su im drugi roditelji koji dele svoja iskustva i koji su nesebični u pružanju informacija i podrške.

"Moj život je usmeren ka njemu (mladoj osobi). Trenutno nemam ništa što radim za sebe, volela bih nekim hobijem da se bavim i potrudiću se da pronađem neki ventil. Sada malo čitam, ali uglavnom je sve okrenuto ka njemu."

Roditelj mlade osobe sa intelektualnim teškoćama

Iz onog što su mame govorile, utisak je da im je za mentalno zdravlje izuzetno važno da su radno angažovane, da imaju svoje obaveze koje nisu nužno vezane za dete i brigu o njemu. Međutim, nemaju svi roditelji mogućnost da rade, jer u tom slučaju nema ko da brine o njihovoj deci.

8. KA UNAPREĐENJU POLITIKA I PRAKSE – ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Analizom nacionalnih politika došlo se do zaključka da postoje određene usluge socijalne zaštite koje mogu koristiti i mlade osobe sa intelektualnim teškoćama i koje su razvijane u sklopu procesa deinstitucionalizacije. Reč je o uslugama u zajednici i uslugama podrške za samostalan život. Ipak, i roditelji mladih sa intelektualnim teškoćama kao i pružaoci usluga navode da se usluge ne razvijaju dovoljno i da nisu dostupne svima onima kojima su potrebne. Dok čekaju na razvoj usluga i sistemsku podršku, roditelji naglašavaju da su prepušteni sami sebi i da niko nije razmišljao šta će biti sa njihovom decom kada izađu iz sistema formalnog obrazovanja.

Nalazi prethodnih istraživanja ukazuju da je neophodan razvoj usluga u zajednici i negovanje pristupa usmerenog na osobu, kroz uvažavanje svakog pojedinca, sagledavanje njegovih potencijala, snaga i resursa i u skladu sa tim planiranje podrške. Inostrana istraživanja ukazuju na neophodnost razvoja tranzicionih usluga u zajednici koje bi podržale mlade, podstakle učenje životnih veština i razvijale potencijal za samostalnost. Osim toga, skreću pažnju na neophodnost razvoja programskih aktivnosti za članove porodica ovih mladih kako bi i oni imali podršku.

Roditelji mladih sa intelektulanim teškoćama i pružaoci usluga skrenuli su pažnju na nekoliko značajnih aspekata koje je potrebno menjati i unaprediti u nacionalnom sistemu, posebno kada je reč o uslugama socijalne zaštite. U skladu sa tim, definisane su sledeće preporuke:

- Neophodno je **da Strategija socijalne zaštite na nacionalnom nivou prepozna ciljnu grupu mladih sa**

intelektualnim teškoćama i izazovan period nakon završetka formalnog obrazovanja i da predvidi mere podrške za ovu ciljnu grupu.

- Neophodna je **izmena Pravilnika o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite i usklađivanje propisanih standarda sa potrebama mladih osoba sa intelektualnim teškoćama**. Ovde se posebno misli na uslugu ličnog pratioca deteta koju bi trebalo produžiti i nakon završetka formalnog obrazovanja, ali i na uslugu pomoć u kući čije standarde je neophodno redefinisati tako da obuhvate i zadovoljenje potreba ove grupe mladih i njihovih porodica.
- Potrebne su **izmene lokalnih Odluka o pravima i uslugama socijalne zaštite tako da obavezno prepoznaju i integrišu programe i usluge za mlade sa intelektualnim teškoćama i njihove porodice** nakon završetka formalnog obrazovanja.
- Potrebno je **da lokalne Strategije razvoja socijalne zaštite i akcioni planovi prepoznaju ciljnu grupu mladih sa intelektualnim teškoćama i predvide mere podrške ovim mladima i njihovim porodicama**. Prilikom kreiranja lokalnih politika, neophodno je konsultativno uključiti roditelje, kao i pružaoce usluga socijalne zaštite i organizacije civilnog društva koje direktno rade sa ranjivim grupama.
- Neophodno je **propisati i obezbediti finansijska sredstva za uspostavljanje novih dnevnih boravaka, a postojeće učiniti održivim,** kako bi svaka mlada osoba imala pravo na korišćenje ove usluge koja se vidi kao izuzetno značajna, posebno u periodu nakon završetka obrazovanja.
- Neophodan je **dalji rad na razvoju usluga stanovanje uz podršku** jer te usluge preveniraju institucionalizaciju, omogućavaju razvoj potencijala za samostalnost kod mladih i roditelji ih percipiraju kao veoma važne.

- Neophodno je **kreiranje inovativnih usluga u zajednici poput Klubova za mlade** koji bi bili mesto okupljanja i druženja mladih, rekreacije i učenja veština. Inovativne usluge bi kao obaveznu komponentu trebalo da imaju aktivnosti podrške roditeljima, odnosno porodicama ovih mladih ljudi (na primer psihosocijalnu podršku roditeljima kroz individualni ili grupni savetodavni rad).
- Potrebno je **unaprediti sistem informisanja roditelja o pravima i uslugama koje ostvaruju u različitim sistemima**. U tom smislu je neophodna bolja koordinacija između sistema zdravstva, obrazovanja i socijalne zaštite i definisanje modela saradnje i upućivanja koji bi bio pravovremen i efikasan za porodice.

9. IZVORI

1. Cory, L., Dattilo, J., Williams, R. (2006) Effects of a leisure education program on social knowledge and skills of youth with cognitive disabilities. Ther Recreat J, 40, pp. 144–164
2. Cvejić, S., Stefanović, S. (2016) *Položaj mladih sa invaliditetom na tržištu rada u gradu Beogradu*. Beograd: Forum mladih sa invaliditetom
3. Ćirić Milovanović, D. (2017). *Modeli deinstitucionalizacije i zaštite mentalnog zdravlja u zajednici*. Podgorica: Akcija za ljudska prava
4. Duvdevany, I., Arar, E., (2004) Leisure activities, friendships, and quality of life of person with intellectual disability: foster homes vs community residential settings. *Int J Rehabil Res*, 27, pp. 289–296
5. Foley, F-R., P. Dyke, P., Girdler, S., Bourke, J., Leonard, H. (2012) Young adults with intellectual disability transitioning from school to post-school: A literature review framed within the ICF. *Disability & Rehabilitation*, Vol 34, No 20, pp. 1747–1764
6. Grigal, M., Neubert, DA., Moon, SM., Graham, S. (2003) Self-determination for students with disabilities: Views of parents and teachers. *Except Children,* 70, pp. 97–112.
7. Hassiotis, A., Guinn, A., Tanzarella, M., McCarthy, J., Roy, A., (2015) *Community-based services for people with intellectual disability and mental health problems*. Faculty of Psychiatry of Intellectual Disability. London: The Royal College of Psychiatrists
8. Hughes, C. (2001) Transition to adulthood: supporting young adults to access social, employment, and civic pursuits. *Ment Retard Dev Disabil Res Rev*, 7, pp. 84–90

9. Guidelines on deinstitutionalization, including in emergencies, (2022). United Nations, dostupno na: https://www.ohchr.org/en/documents/legal-standards-and-guidelines/crpdc5-guidelines-deinstitutionalization-including, posećeno 17.07.2024.
10. Krstić, T., Mihić, I., Rajić, M., Branković, J, (2017) *Podrška roditeljima dece sa smetnjama u razvoju i hroničnim bolestima – praktikum za program „Naša priča“*. Novi Sad: Filozofski fakultet
11. Kuzmanov, L., Marković, J. (2021) *Položaj osetljivih grupa u procesu pristupanja Republike Srbije Evropskoj uniji*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade
12. Mike, O. (2013) The social model of disability: thirty years on, *Disability & Society*, Vol 28, No 7, pp. 1024-1026, DOI: 10.1080/09687599.2013.818773
13. Oates A, Bebbington A, Bourke J, Girdler S, Leonard H. Leisure participation for school aged children with Down syndrome. *Disabil Rehabil* 2010:1–10.
14. Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite, "*Službeni glasnik RS*";, br. 42/2013, 89/2018 i 73/2019
15. Republički zavod za statistiku (2023) *Stanovništvo prema statusu invaliditeta i vrsti problema osoba sa invaliditetom*, dostupno na: https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20231201-invaliditet/?a=0&s=0102 , posećeno 12.07.2024.
16. Strategija deinstitucionalizacije i razvoja usluga socijalne zaštite u zajednici za period 2022–2026, „*Službeni glasnik RS*“ br.12/2022.
17. Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji za period od 2020. do 2024. Godine, "*Službeni glasnik RS*", br. 44/2020

18. Tanasijević, J., Nijemčević Popovski, M., Tanasković, N. (2024) *Istraživanje o potrebama mladih sa intelektualnim teškoćama i njihovih roditelja na teritoriji gradova Beograd i Niš*. Beograd: Udruženje građana Evo ruka
19. Zakon o socijalnoj zaštiti „*Službeni glasnik RS*“ br. 24/2011 I 117/2022 – odluka US.
20. Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, „*Službeni glasnik RS*“, br.22/2006 i 13/2016
21. Wehmeyer, ML., Palmer, SB. (2003) Adult outcomes for students with cognitive disabilities three-years after high-school: the impact of self-determination. *Educ Train Ment Retard Dev Disabil*, 38, pp. 131–144
22. WHO (2010) Better health, better lives: children and young people with intellectual disabilities and their families. Dostupno na: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/108000/e94421.pdf?sequence=1 , osećeno 22.07.2024.

Funded by the European Union

EVO RUKA

Ova publikacija je pripremljena uz finansijsku pomoć Evropske unije, u okviru projekta "IRIS Mreža - Jačanje kapaciteta i politika angažovanja pružalaca usluga u zajednici". Sadržaj ove publikacije je isključivo odgovornost Udruženja Evo ruka i ne predstavlja nužno stavove Evropske unije.